
ГЕРАЛЬДИКА. СФРАГІСТИКА

Володимир ПАНЧЕНКО

РЕАЛІЇ КОЗАЦЬКОГО ПОБУТУ В РЕГІОНАЛЬНІЙ І МІСЬКІЙ ГЕРАЛЬДИЦІ ГЕТЬМАНЩИНИ

Міська та регіональна геральдика України періоду Гетьманщини (середина XVII — XVIII ст.) — тема, яка віддавна привертає увагу дослідників української символіки. Праці й розвідки О.Лазаревського, М.Слабченко, В.Драчука, В.Рум'янцевої, Н.Грабової, І.Ситого, О.Желіби та багатьох інших авторів висвітлюють різні аспекти вивчення символіки гербів і печаток полків, сотень, полкових і сотенних міст Гетьманщини. Та попри це у працях вітчизняних вчених ще не повністю висвітлені закономірності використання в геральдиці Гетьманщини тих чи інших конкретних символів. І зрозуміло, що зацікавлення насамперед повинні викликати ті символи, які в алегоричній чи узагальненій формі відтворюють сам побут української козаччини — державно-адміністративний, військовий тощо. Закономірно, що специфіка Гетьманщини як держави, де козаки (за словами краєзнавця кінця XVIII ст. О.Шафонського) „воїнами й судьями в одній особі стали”, не могла не знайти відбиття в емблематиці місцевих гербів і печаток. Відповідно емблеми, тісно пов'язані із цими побутовими реаліями, можна поділити на три

основні тематичні групи: 1) зображення зброї; 2) зображення козацьких клейнодів; 3) зображення самих козаків.

Серед гербових емблем цих трьох груп найпопулярнішим є зображення *зброї*. „У сотенних канцелярій, — зазначала Н.Грабова, — домінують малюнки зброї (луки зі стрілами, мечі, шаблі, списи, самостріли або куші, пістолі, булави, шоломи тощо), поряд — зображення небесних світил”¹. Використання такої символіки в міській геральдиці Гетьманщини, яка за своєю моделлю державного устрою була організацією з виразним військовим началом, де, за словами І.Крип'якевича, „військо ввело свій військовий поділ на полки і сотні, з сильною військово-цивільною владою полковників, сотників і городових отаманів”², є річчю цілком зрозумілою.

Зображення зброї як головної фігури герба (випадки, коли малюнок зброї виступає в гербі як побічна фігура, тут до уваги не беруться) в період Гетьманщини спостерігалося в близько 30 містах регіону. В цьому ряді геральдичних пам'яток можна виділити кілька фігур, вживаних найчастіше: 1) стріла; 2) лук;

3) шабля; 4) меч; 5) спис. Зрідка трапляються зображення інших предметів (порохівниці, рушниці). Загалом малюнки зброї були досить поширеними в наданих протягом кінця XVI — початку XVII ст. польськими монархами гербах тих українських міст (у Київському, Брацлавському та Подільському воєводствах), які мали характер оборонно-вартових фортець на прикордонні (Вербовця, Вінниці, Корсуня, Крилова, Медведівки, Михалполя, Мошнів, Проскурова, Сальниці, Старокостянтинова, Чигирин тощо), що теж могло істотно вплинути на формування символіки міської та містечкової геральдики в Гетьманщині.

Зображення стріли і лука найчастіше трапляються в міських гербах Гетьманщини у двох модифікаціях: 1) дві (або три) схрещені стріли; 2) натягнутий лук зі стрілою. Перша модифікація наявна на печатках Переволочнянської ратуші 1721 р.³ (три схрещені стріли вістрями догори), Горошинської сотні 1760-х рр.⁴, м. Смілого 1740 р.⁵ (дві схрещені стріли вістрями донизу). Печатка Березинського комісарства 1774 р.⁶ має зображення трьох покладених зіркою стріл так само вістрями донизу. Аналогічний малюнок, повторений двічі, є й на печатці Батуринської сотні 1757 р.⁷

За традицією, положення зброї в геральдиці має символічне значення (зброя вістрям догори символізує готовість до бою, вістрям убік — перемир'я, вістрям донизу —

покору), однак на міську геральдику Гетьманщини ця традиція, судячи з усього, не поширювалася, оскільки зображення зброї на міських печатках цього ряду має найрізноманітніші положення, не зумовлені конкретним символічним значенням.

Щодо натягнутого лука зі стрілою, то його малюнок (крім уже згадуваних печаток міст Пирятин і Полтави з гербами доби Речі Посполитої) вміщений на печатках м. Келеберди 1688 р.⁸, м. Кишеньок 1721 р.⁹, м. Груні 1743 р.¹⁰, Смілянської сотні 1770–1771 рр.¹¹, Лукімської сотні 1770–1771 рр.¹² (можливо, у „промовистому” значенні), Столенської сотні 1755–1781 рр.¹³. Гербові зображення на печатках Келеберди, Кишеньок, Груні та Лукімської сотні досить подібні й різняться лише наявністю побічних фігур (так, на печатці Келеберди 1688 р. та Лукімської сотні таких фігур немає, на печатці Груні — дві шестикутні зірки вгорі, на печатці Кишеньок — чотири восьмикутні зірки вгорі та внизу). Подібну символіку має й відомий за часів Гетьманщини герб Полтави (з печаток Полтавського магістрату 1770-х рр.): дослідник початку XX ст. Микола Лятошинський, посилаючись на документи з архіву Полтавського магістрату, що, на жаль, не дійшли до наших днів, описав його так: „на блакитному тлі фігурного щита золотий лук із стрілою, оберненою донизу, його супроводжують чотири золоті зірки, розміщені в кутах щита”¹⁴.

Щодо емблематики печаток Столенської та Смілянської сотень, то на них до зображення лука додані також малюнки інших предметів озброєння. Так, на столенській печатці стрілу, покладену на лук, перехрещує покладена вбік вістря шабля; на смілянській — над малюнком лука зі стрілою вміщено зображення списа, а з боків — рушниці та шаблі.

Традиція зображення лука в міських і містечкових гербах Гетьманщини може сягати ще доби Хмельниччини (тобто самого початку зародження самобутнього гербівництва краю), коли лук зі стрілами справді був одним з найпоширеніших видів козацького озброєння. Д. Яворницький у своїй „Історії запорізьких козаків” наводить такі факти щодо використання в побуті українського козацтва лука: „Стріли запорізькі козаки використовували, мабуть, у дуже ранній період свого існування, запозичивши їх у татар і турків... Віце-адмірал Крюйс 1699 р. писав про запорізьких козаків, що вони використовували луки й стріли, котрим дуже влучно стріляли. Нарешті, у літописця Самійла Величка є розповідь, як козаки супроводжували Хмельницького з Січі: за ним їхали кінні добровольці „мушкетери” і „сайдакери”¹⁵.

Досить поширеними в міській геральдиці Лівобережжя є також зображення шаблі або меча. (Ці фігури не завжди розрізнялися у згаданому ряді гербів, про що свідчив В. Лукомський: „З приво-

ду зображення в гербах цієї групи різноманітних видів холодної зброї, об'єднаних в описі одним загальним терміном «меч»... Це родове поняття зброї прийнято всюди... через неодноразову й повну неможливість визначити точно вид тієї чи іншої зброї, яку зображено було на вкрай нечітких печатках і не завжди грамотних малюнках...”¹⁶).

Популярність зображення шаблі в геральдиці Гетьманщини значною мірою зумовлювалася традиційною пошаною до цього виду зброї козаків. Д. Яворницький наголошував: „Шабля вважалася такою необхідною козакові, що у піснях їхніх вона називалася завжди «шаблею-сестрицею, ненькою рідненькою, панночкою молоденькою»... Як справжній лицар, козак віддавав перевагу шаблі перед усілякою іншою зброєю... і називав її «чесною зброєю»; використовувати її слід було лише проти чесних воїнів, а проти такого, наприклад, «бусурманського народу», як татари, треба було діяти «не шаблями, а нагаями»¹⁷.

Найчастіше шабля в гербах міст Гетьманщини виступає в поєднанні зі стрілою (як правило, перехрещена з нею). Таку емблематику мають печатки Березинської сотні 1767 р.¹⁸, Домонтівської сотні 1771 р.¹⁹, Жовнинської ратуші 1760 р.²⁰, Лубенської полкової канцелярії 1746 р.²¹, Менської сотні 1750 р.²², Синявської сотні 1747–1781 рр.²³, Хорольської сотні XVIII ст. (за даними описів Київського намісництва кінця XVIII ст.)²⁴, а також м. Говтви 1776 р.²⁵ Зображення на печатках

Жовнинської ратуші, Синявської й Хорольської сотень та м. Говтви є фактично однакові за змістом (перехрещені шабля й стріла без побічних фігур) і різняться лише напрямом, у який повернено вістря зброї: на жовнинській та хорольській печатках — донизу, на синявській — у правий геральдичний бік, на говтвянській — догори. Як уже підкреслювалося, така відмінність у даному разі, очевидно, не мала ніякого символічного значення. Слід зауважити, що майже аналогічну символіку мав цілий ряд родових гербів козацької старшини, зафіксованих у „Малоросійському гербівнику” В.Лукомського та В.Модзалевського, зокрема герби Воронченків, Лисенків, Многогрішних, Розторгуїв, Силевичів, Стаховичів²⁶.

В окремих випадках зображення перехрещених стріли і шаблі супроводжується побічними фігурами або ж вони включені до складнішої багатофігурної композиції. Так, на печатці Менської сотні 1750 р. цей малюнок у верхній частині щита супроводжує хрест, на печатці Домонтівської сотні 1771 р. — якір (відповідно християнські символи віри та надії); на печатці ж Березинської сотні 1767 р. шабля й стріла навхрест перетинають стовбур берези („промовистий” символ). Оригінальністю відзначається також емблема на печатці Лубенської полкової канцелярії 1746 р. (рука, що тримає схрещені пірнач, шаблю та стрілу). Подібна символіка (з наявністю

побічних фігур) популярна і в родовій геральдиці: серед гербів, зафіксованих у „Малоросійському гербівнику”. Прикладами її є герби Крижанівських, Лісеневичів, Мовчанів, Мосієнків-Зарівних, Павловських, Савичів, Свічок, Янжулів²⁷.

В інших варіантах композицій аналогічного змісту шабля замість стріли перехрещує спис (печатка Костянтинівської сотні 1753–1758 рр.²⁸) або ключ (печатка Городиської ратуші 1779 р.²⁹). Відомі також зображення на сотених печатках руки, що тримає шаблю (зовні нагадує шляхетський герб „Погоня Польська”). Так, на печатці Першої Гадяцької сотні 1749 р.³⁰ руку, що тримає шаблю, зображено без побічних фігур; на печатці Куринської сотні 1760-х рр. її супроводить вгорі серце, а з боків — півмісяць і восьмикутна зірка (традиційні символи „Божого благословення”, „милості неба”)³¹. На печатці ж Батуринської сотні 1757 р. шабля виступає як побічна (супровідна) фігура (в нижній частині герба, обернена вістрям убік)³².

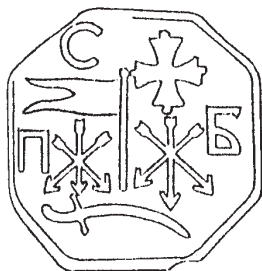
Композиція з двох перехрещених мечів або шабель (символ битви, бойових дій), досить широко репрезентована в родовій геральдиці Гетьманщини (герби Грибовських, Максимовичів, Малиношевських, Мешетичів, Онищенків, Половецьких, Раковичів, Случановських³³), наявна на печатках лише двох сотень — Третьої Лохвицької (Янишпільської) 1760-х рр.³⁴ та Кобизької 1769–

1781 рр.³⁵, а також містечок Старих Санжарів першої чверті XVIII ст.³⁶ та Бобровиці 1767 р.³⁷. На печатці Третьої Лохвицької сотні мечі зображено вістрями донизу й супроводжувано вгорі півмісяцем із шестикутною зіркою; Кобизької сотні — мечі обернено вістрями догори й супроводжувано вгорі кавалерським хрестом, увінчаним короною; Старих Санжарів — дві перехрещені шаблі обернено вістрями донизу й супроводжувано вгорі булавою; Бобровиці — дві шаблі покладено вістрями донизу.

Спис у міській геральдиці Гетьманщини наявний, як уже зазначалося, на печатках Костянтинівської 1753–1758 рр.³⁸ та Смілянської сотень 1770–1771 рр.³⁹ Щодо зображень інших предметів озброєння, то вони є на печатках: м. Старих Санжарів 1747 р.⁴⁰ (порохівниця, а над нею корона); Смілянської сотні 1770–1771 рр.⁴¹ (рушниця; Н.Грабова описала це зображення як малюнок пістоля⁴², але при уважнішому розгляді відомих нині відбитків печатки проглядається саме рушниця).

Тож, серед символіки міської та містечкової геральдики Гетьманщини, яка має конкретний зміст (та й серед символіки гербів міст Гетьманщини взагалі), зображення зброї є найчастіше вживаними, поступаючись за популярністю хіба що такому символіві, як хрест. Причини поширення такої символіки у згаданому масиві геральдичних пам'яток названо вище. Додавання до зображень

зброї малюнка хреста (печатки Горошинської сотні 1760-х рр., Кобизької сотні 1769–1781 рр., Костянтинівської сотні 1753–1758 рр., Менської сотні 1750 р., м. Смілого 1740 р.) або небесних світил (печатки Березинської сотні 1767 р., Городиської ратуші 1779 р., м. Груні 1743 р., м. Кишеньок першої чверті XVIII ст., Курїнської сотні 1760-х рр., Третьої Лохвицької сотні 1760-х рр., м. Полтави 1770-х рр.) підсилювало значення емблематики цих геральдичних пам'яток як алегоричних закликів до боротьби насамперед з ворогами віри, боротьби, освяченої „благословенням небес”. Прикметним є й те, що майже всі види озброєння, зображення яких використано в міській геральдиці Гетьманщини (крім хіба що меча), характерні саме для озброєння українського козацтва — шабля, лук, стріли, спис, рушниця, порохівниця. Саме ці атрибути (шабля, рушниця та порохівниця) з малюнком озброєного козака наявні і на „національному гербі” Гетьманщини (на печатках Війська Запорозького до них додається також спис). Ці види зброї, поширені серед козацтва, згадував Д.Яворницький: „Зі зброї у вжитку запорізьких козаків були гармати, рушниця, пістолети, списи, шаблі, келени, стріли, сагайдаки, якірці, кинджали, ножі, панцери”⁴³. Характерно, що в окремих випадках (надто тоді, коли герб на печатці певної адміністративної установи походив ще з доби Речі Посполитої) відбувалася корекція

Печатка Батуринської сотні 1757 р.

Печатка Роїської сотні 1751 – 1779 рр.

Печатка Синявської сотні 1747 – 1761 рр.

*Печатка
Костянтинівської
сотні 1753 – 1758 рр.*

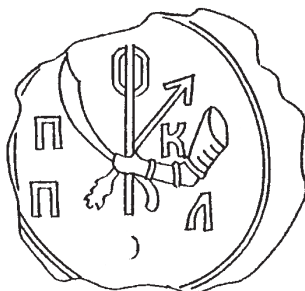
*Печатка
м. Старих Санжарів
1747 – 1763 рр.*

*Печатка м. Великих
Будищ 1721 – 1725 рр.*

*Печатка Киселівської
сотні 1753 – 1781 рр.*

*Печатка Лубенської
полкової канцелярії
1746 р.*

*Печатка Лубенської
полкової канцелярії
1754 – 1773 рр.*

символіки відповідно до реалій козацького побуту, як, наприклад, заміна меча на шаблю. Показовим взірцем такої заміни є печатка міста Прилук кінця XVII — початку XVIII ст. Якщо на печатці, датованій 1685–1699 рр., наданий місту 1582 р. герб „Пом'ян” ще фігурує у своєму „властивому” вигляді — голова бика, перетята навкіс мечем (причому, як зауважує І.Ситий, зображення меча має досить архаїчний вигляд — із особливим перехрестям для зламу холодної зброї), то на печатці, датованій 1730 р., меч уже замінено чітким малюнком козацької шаблі (відомий також аналогічний екземпляр такої печатки, датований 1754 р.)⁴⁴ Іншим прикладом такої корекції можна вважати печатку Лубенської полкової канцелярії 1746 р., де відомий з 1591 р. герб міста (рука з мечем — „Погоня Польська”) було поступово замінено зображенням руки, що тримає три предмети — козацьку шаблю, стрілу і пірнач (печатка 1746 р.), а ще пізніше — сам лише пірнач або булаву (печатка 1754–1772 рр.).

Нечисленною, але суттєвою за своїм символічним значенням у масиві міської геральдики Гетьманщини є група гербів із зображенням знаків козацької влади різного рівня — *козацьких клейнодів*. Вона репрезентована в геральдичній емблематиці установ міст регіону зображеннями трьох предметів: 1) корогви; 2) булави; 3) пірнача.

Зображення козацької корогви характерної трикутної форми

наявне на печатках м. Батурина кінця XVII — початку XVIII ст. та Батуринської сотні 1757 р. Найдавніший відомий нині взірець міської печатки Батурина з цією емблемою (обтяжене хрестом серце, пронизане короговою на довгому деревку й супроводжуване з боків півмісяцем та восьмикутною зіркою), згідно з даними І.Ситого, датований 1671 р.⁴⁵ (приблизно у 1708 р., тобто з перенесенням гетьманської резиденції до м. Глухова, ця печатка вийшла з ужитку; натомість було запроваджено новішу печатку з іншими емблемами — кавалерським хрестом, зіркою й півмісяцем). На печатці ж Батуринської сотні 1757 р. геральдична емблематика є дещо іншою. Н.Грабова описала її так: „в центрі хоругва, під нею три схрещені стріли, справа — хрест, під ним також три схрещені стріли, внизу печатки шабля в горизонтальному положенні; зліва від хоругви літера „П”, справа — „Б”, вгорі — „С”, тобто „П(ЄЧАТЬ) С(ОТЄННА) Б(АТУРИНСКА)”⁴⁶.

Дещо частіше на печатках міст і містечок Гетьманщини трапляються зображення булави і пірнача — відповідно символічних знаків гетьманської й полковницької влади. Так, малюнок булави, супроводжуваної трьома восьмикутними зірками, наявний на печатці Киселівської сотні 1753–1781 рр.⁴⁷; булава, під якою дві перехрещені шаблі, — на печатці м. Старих Санжарів першої чверті XVIII ст.⁴⁸; руки, що тримає булаву, — на печат-

ках Лубенської полкової канцелярії 1754–1772 рр.⁴⁹ та Хмельівської сотні 1778 р.⁵⁰ Символіка останньої, очевидно, походить від полкового герба Лубен, зображуваного на згаданій печатці полкової канцелярії, а також на полкових і сотенних прапорах Лубенського полку (відомий виготовлений 1758 р. лубенським полковником Іваном Кулябкою „абрис” прапора Курінської сотні з зображенням саме цього варіанта герба)⁵¹. Геральдичне зображення на печатці Хмельівської сотні відрізняється від полкового герба лише тим, що руку з булавою зображено такою, що виходить із хмари, й оберненою в інший геральдичний бік (лівий).

У деяких випадках (як-от на прапорі Сенчанської сотні, описаному О. Лазаревським⁵², на печатці полкової канцелярії Лубен 1746 р.) на лубенському полковому гербі замість булави фігурує пірнач (як емблема полкового міста). Нарешті, поєднання булави з пірначем трапляється в геральдиці міст Лівобережжя лише двічі — на печатці сотенного містечка Полтавського полку Великих Будищ першої чверті XVIII ст. та на печатці Кролевецької сотні 1749 р. (перехрещені булава й пірнач, над якими — довгий хрест)⁵³.

Зображення козацьких клейнодів у самобутніх гербах міст і містечок Лівобережної України — чи не найпромовистіше свідчення визначного місця козацького самоврядування в історії цих поселень і всього регіону загалом, проник-

нення його традицій в усі сфери суспільного й культурного життя краю, включаючи і такий його яскравий атрибут, як геральдика. Подекуди така символіка наявна і в родових гербах козацької старшини, зокрема (за даними „Малоросійського гербівника”) Бугаєвських (булава), Косачів, Лихопойів (бунчук) та Семенових (корогова)⁵⁴.

Зрідка на сотенних печатках Лівобережжя побутувало також і зображення озброєного козака (пішого або кінного) — емблеми, що прямо перегукується з сюжетом тогочасного „герба національного” — геральдичної емблеми Гетьманщини з малюнком козака, що тримає на плечі мушкет. Так, на печатці Іваницької сотні Прилуцького полку 1741–1743 рр. козака було зображено верхи на коні зі списом у правій руці⁵⁵, на печатці Роїської сотні Чернігівського полку 1751–1779 рр. — пішим, із рушницею в руці⁵⁶.

Тож, можна стверджувати, що широке використання в регіональній і міській геральдиці Гетьманщини символів, безпосередньо пов'язаних із реаліями козацького побуту, являло собою не що інше, як алегорію захисту віри і батьківщини від ворогів, вірності бойовому побратимству, пошану до військово-лицарських зразків повсякденного життя — запо-руки міцності й сили козацтва. Зазначені сюжети, досить рідкісні для тогочасного гербівництва міст Європи, дозволяють ствер-

джувати, що така унікальність символіки Гетьманщини (єдиної в Європі XVII–XVIII ст. держави, де військово-лицарська ідеологія мала практично повсюдну, позакласову популярність) пов'язана насамперед із світоглядно-філософським підґрунтям суспільного устрою козацтва, яке найяскравіше відбилося в основних проявах української культури цієї епохи. До них, безперечно, належить і геральдика.

ПРИМІТКИ

- 1 Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // Записки Наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка. Праці історико-філологічної секції. — Вип. 222. — Львів, 1991. — С. 272–273.
- 2 Крип'якевич І.П. Історія України. — Львів, 1990. — С. 176.
- 3 Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. 1. — Спр. 54481.
- 4 Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДІА України в м. Києві). — Ф. 98. — Оп. 2. — Спр. 270, 307, 333; Грабова Н. Печатки... — С. 282.
- 5 Миські печатки Лівобережної України XVII–XVIII ст. з фондів Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського / Упор. І.Ситий. — Львів; Чернігів, 1995. — С. 17.
- 6 Грабова Н. Печатки... — С. 281.
- 7 ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 75. — Оп. 2. — Спр. 105; Грабова Н. Печатки... — С. 284.
- 8 ІР НБУВ. — Ф. 2. — Спр. 14520.
- 9 Там само. — Ф. 1. — Спр. 54481.
- 10 ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 72. — Оп. 2. — Спр. 42; Грабова Н. Печатки... — С. 281.
- 11 ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 98. — Оп. 2. — Спр. 270, 336; Грабова Н. Печатки... — С. 283.
- 12 ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 98. — Оп. 2. — Спр. 270, 333, 336; Грабова Н. Печатки... — С. 282.
- 13 ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 108. — Оп. 2. — Спр. 326, 435, 575, 597, 823, 836; Грабова Н. Печатки... — С. 283.
- 14 Яненко З. Козацький герб Полтави // П'ята наукова геральдична конференція. — Львів, 1995. — С. 87–89.
- 15 Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990 – 1992. — Т. 1. — С. 167.
- 16 Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. — Спб., 1914. — С. XXVI.
- 17 Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. — Т. 1. — С. 166.
- 18 ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 108. — Оп. 2. — Спр. 915, 923, 937, 1179, 1180, 1274, 1352, 1366; Грабова Н. Печатки. — С. 284.
- 19 ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 83. — Оп. 1. — Спр. 103; Грабова Н. Печатки... — С. 285.
- 20 ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 98. — Оп. 2. — Спр. 270; Грабова Н. Печатки... — С. 290.
- 21 Румянцева В.В. Эмблемы земель и гербы городов Лавобережной Украины периода феодализма. — К., 1986. — С. 87.
- 22 ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 108. — Оп. 2. — Спр. 192; Грабова Н. Печатки... — С. 286.

- 23 ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 108. — Оп. 2. — Спр. 109, 158, 162, 245, 254, 340, 343, 456, 506, 550, 556, 596, 629, 648, 765, 781, 788; Грабова Н. Печатки... — С. 287.
- 24 Описи Київського намісництва 70-х — 80-х років XVIII ст. — К., 1989. — С. 76.
- 25 ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 64. — Оп. 1. — Спр. 425.
- 26 Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. — Табл. IX, XLV, LV, LIX, LXI, LXIII.
- 27 Там само. — Табл. VIII, XV, LIV, LV, LVIII, LX, LXVIII.
- 28 Ситий І. Сотенні печатки другої половини XVIII ст. // П'ята наукова геральдична конференція. — Львів, 1995. — С. 62 — 64.
- 29 Грабова Н. Печатки... — С. 289.
- 30 ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 8870.
- 31 ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 98. — Оп. 2. — Спр. 307, 333; Грабова Н. Печатки... — С. 282.
- 32 ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 75. — Оп. 2. — Спр. 39; Грабова Н. Печатки... — С. 284.
- 33 Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. — Табл. XLVI, LIV, LVII, LIX, LXII.
- 34 ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 98. — Оп. 2. — Спр. 313, 333, 341; Грабова Н. Печатки... — С. 283.
- 35 ЦДІА України в м. Києві — Ф. 108. — Оп. 2. — Спр. 1689; Грабова Н. Печатки... — С. 281.
- 36 ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 54481.
- 37 ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 64. — Оп. 1. — Спр. 20.
- 38 Ситий І. Сотенні печатки другої половини XVIII ст. — С. 62–64.
- 39 ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 98. — Оп. 2. — Спр. 270, 336; Грабова Н. Печатки... — С. 283.
- 40 Міські печатки Лівобережної України XVII–XVIII ст... — С. 19.
- 41 ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 98. — Оп. 2. — Спр. 270, 336.
- 42 Грабова Н. Печатки... — С. 283.
- 43 Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. — Т. 1. — С. 163.
- 44 Ситий І. Печатки Прилук XVII — XVIII ст. // Четверта наукова геральдична конференція. — Львів, 1994. — С. 64–66.
- 45 Міські печатки Лівобережної України XVII–XVIII ст... — С. 7.
- 46 Грабова Н. Печатки... — С. 284.
- 47 Там само — С. 286.
- 48 ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 54481.
- 49 Грабова Н. Печатки... — С. 278.
- 50 ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 98. — Оп. 2. — Спр. 341.
- 51 Китицын П.А. Печати городов трех малороссийских казачьих полков в XVIII столетии // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — Полтава, 1906. — Вып. 2. — С. 101–104.
- 52 Лазаревский А.М. Заметка о казацких знаменах // Киевская старина. — 1890. — Октябрь. — С. 153–157.
- 53 ЦДІА України в м. Києві.. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 9605.
- 54 Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. — Табл. IX, XLIII, LI, LXI.
- 55 ІР НБУВ. — Ф. 2. — Спр. 25517, 25810, 25813, 25821.
- 56 Грабова Н. Печатки... — С. 286–287.